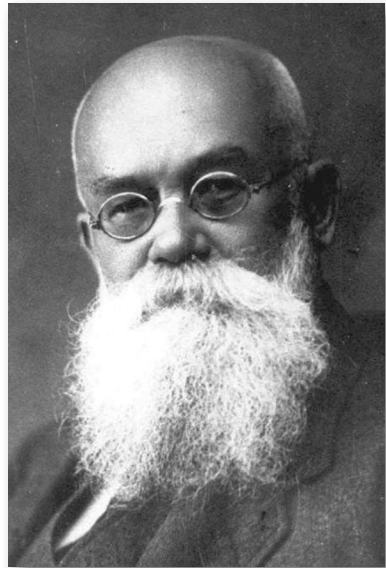

29 вересня минуло 150 років з дня народження Михайла Грушевського – видатного історика, громадського й політичного діяча. Усе життя вчений працював для становлення й розвитку української нації, її науки й культури, підтвердження тому – основні віхи його біографії: Голова Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–1918), багаторічний голова Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (1897–1913), завідувач кафедри історії України Львівського університету (1894–1914), дійсний член Чеської АН (1914), член-кореспондент ВУАН (1923) та АН СРСР (1929), автор понад 2000 наукових праць. Ювілейні наукові конференції відбулися у Холмі (Польща), де народився М. Грушевський, Києві, Львові. Науковці багатьох країн – історики, літературознавці, фольклористи, музейні працівники і краєзнавці – говорили про неперехідне значення творчої спадщини вченого, ділилися своїми новими знахідками й інтерпретаціями.

Фахівці підкреслювали, що наше освоєння і засвоєння уроків М. Грушевського ще далеко на завершено.

До відзначення цього славного ювілею “СіЧ” приєднується, публікуючи статтю, присвячену маловідомим фактам творчої біографії М. Грушевського.

Галина Бурлака

УДК 821.161.2.;82-94 Груш

FICTION ЧИ NON-FICTION? ІСТОРИЧНІ СЮЖЕТИ В ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

З чималой літературної спадщини М. Грушевського виокремлено твори на історичну тематику, розглянуті насамперед із погляду співвідношення з історичними реаліями. Сюжети кількох таких творів базуються на реальних подіях, у текстову канву інших рясно вплетено достовірний фактаж. Визначальним, проте, стало успішно зреалізоване прагнення М. Грушевського створити белетристичні тексти, тому більшість із них однозначно становлять корпус художньої літератури.

Ключові слова: твори на історичну тему, художній домисел.

Halyna Burlaka. Fiction or non-fiction? Historical plots in the literary inheritance of M. Hrushevsky

From the large enough M. Hrushevsky's literary inheritance the author distinguished works on historical subjects and analyses them first of all from the point of view of correlation with historical realities. The plots of a few such works are based on the real events, in a text canvas other are abundantly intertwined reliable facts. However the successfully realized aspiration of M. Hrushevskyi became qualificatory to create fiction texts, that is why majority from them simply attribute to fiction.

Keywords: works on a historical theme, artistic conjecture.

Відколи з Михайла Грушевського було знято клеймо українського буржуазного націоналіста, а це понад двадцять років тому, дослідження життя і творчості Великого Українця провадяться надзвичайно активно. Увінчувати цей процес покликані сучасні добротні підготовлені й належно прокоментовані науково-критичні видання його творів, і насамперед – 50-томник праць М. Грушевського, зініційований Інститутом археографії ім. М. Грушевського НАН України й утілюваний львівським видавництвом “Світ”. До цього важливого проекту долучився й Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, узявши

на себе підготовку серії “Літературно-критичні та художні твори”¹. Власне літературна спадщина М. Грушевського склала два об’ємних томи: окрім творів, які публікувалися за життя автора, також увійшли його тексти з архівних рукописів (їх виявилось більше половини): поезія, проза, драматичні твори, переклади – і завершені твори, і фрагменти. Те, що літературний доробок М. Грушевського складе такий чималий обсяг, стало несподіванкою навіть для фахівців. Отже, читач має змогу ознайомитися з усім виявленим на сьогодні белетристичним спадком М. Грушевського, і хоч наклад виданих томів, на жаль, невеликий, незабаром усі їх тексти буде розміщено на створюваному зараз сайті “М. С. Грушевський”.

Дослідники сходяться на думці, що “...художня проза М. Грушевського буде цікавою для сучасного українського читача не тільки як історичний документ, але й сама по собі з її багатою різноманітною тематикою, живими людськими постатями та українською ідеєю, яка не втратила актуальності й сьогодні” [7, 16].

Цього разу пропоную пильніше розглянути твори М. Грушевського на історичну тематику, і ось чому. По-перше, найбільших здобутків і, зрештою, всесвітнього визнання ця людина досягла саме як учений-історик. Постійна робота з архівними документами, детальне і вдумливе дослідження процесу розвитку українського народу своєрідно відобразилися також у літературній формі. По-друге, історична тематика в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століть зустрічалася нечасто, а звернення до неї, як правило, знаменувало собою виразну активізацію націєтворчих моментів у суспільстві. Увага М. Грушевського до історичних сюжетів, окрім чисто белетристичного інтересу, мотивувалася, вочевидь, і просвітніми потребами. У листі до нього І. Нечуй-Левицький свого часу писав: “...скільки я зауважив, широка публіка, коли й трохи знає дещо з історії, то зовсім не з вчених історичних утворів, а більше нахапалась з історичних романів та драм. Знаю навіть таких дам, котрі не подужали й не спромоглись прочитати Костомарова, а коли й прочитали, то тільки дещо, а тим часом вони прочитали Кулішеву “Чорну Раду”. Хоч вона написана сухувато, але белетристична форма робить твір доступнішим для людей середнього розвитку. Тим-то я й Вас, добродію, прошу, коли скінчите свою “Історію України-Русі”, напишіть історичний роман, обмалювавши який-небудь період нашого давнього життя. Не дурно ж Крашевський, Сенкевич та інші польські повістярі понаписували чимало історичних повістів” [11, 44].

Зауважмо, що твори на історичну тематику М. Грушевський почав писати задовго до цієї поради-прохання, писав і згодом, однак це все були невеликі оповідання, історичний роман так і не народився, хоча архівні матеріали свідчать про неодноразові спроби видатного ученого написати такий твір. Далеко не весь літературний спадок М. Грушевського свого часу було опубліковано, чимало дійшло до нас в автографах і лише тепер оприлюднено, однак у нашій розмові будемо оперувати усіма відомими на сьогодні текстами, прагнучи дослідити зазначену тему в її повноті. Залучимо до аналізу не лише завершені, а й незакінчені чи не повністю збережені твори. Ці останні часто залишалися не названі автором, тому, згідно з усталеною практикою, називатимемо їх за першою фразою.

Знаменно, що першим друкованим твором М. Грушевського стало оповідання на історичну тему “Бех-аль-Джугур” [див.: 8], помічене і схвально

¹ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2008. – Т.11: Літературно-критичні праці (1883-1931), “По світу”; 2011. – Т.12: Поезія (1882-1903), Проза, драматичні твори, переклади (1883-1886); 2012. – Т.13: Проза, драматичні твори, переклади (1887-1924). Упорядниця усіх трьох томів, авторка коментарів та передмов у томах 11 і 13 – Галина Бурлака.

оцінене І. Франком [13, 116]. Через багато років у передмові “Як я був колись белетристом?” автор з висоти життєвого досвіду про цей свій твір писав так: “Нарешті, серію сих перших “проб пера” вінчав отой екзотичний образок “Бех-аль-Джугур” – на тему тодішньої окупації англійцями Судану: боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й анти-імперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати свому оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніяльних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлоататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне” [6, 3].

У цитованому автокоментарі М. Грушевський формулює провідний мотив своєї художньої творчості – патріотизм, який у нього завжди нерозривний із загальнолюдськими гуманістичними цінностями. Цей мотив особливо виразно звучить саме у творах на історичні теми. Другою визначальною рисою прози М. Грушевського є психологізм. Ведучи оповідь, автор намагається не лише викладати події, а й опукло характеризувати персонажів, мотивувати їхні вчинки. Творчий задум автор утілює за допомогою вдалого поєднання двох сюжетних ліній, які окреслили основні події по обидва боки фронту: з якими думками та емоціями ішли в бій на мирних жителів англійці і які почуття викликали загарбники в селян-арабів, котрі затято боронили свою рідну землю. Але фабула, зовнішня сторона сюжету, зрештою, не містить жодної інтриги, описано один день, короткий епізод, як англійське військо жорстоко придушує опір місцевої людности. Головний інтерес оповідання М. Грушевського полягає у змалюванні психологічних портретів основних персонажів, і саме цей психологізм вигідно вирізняв твір молодого автора.

Зараховуючи оповідання “Бех-аль-Джугур” до творів на історичну тематику, ми припускаємо деякої умовності, адже в ньому йдеться про недавню, майже сучасну авторові історію: боротьба арабів з англійською окупацією Судану, відома як повстання Магді, розгорнулася в 1881–1885 роках. Однак ці події відбувалися в далекій країні, і молодий автор не був безпосереднім їх свідком чи учасником. Через це йому нескладно було, по-перше, дистанціюватися від предмета оповіді, а по-друге – чітко означити власне бачення війни, яка на момент написання твору практично завершувалася.

Решта творів М. Грушевського на історичні теми присвячені українській минувшині: це часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (“У святої Софії”, “Діялось се – тому років вісімсот, трохи більше...”, “Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”), події XVII століття, насамперед Хмельниччини (“Ясновельможний сват”, “Як ми стрічали Новий рік”, “Вихрест Олександр”), а також сюжети пізнішої історії (“Діялося року Божого 1701...”, “Неробочий Грицько Кривий”).

Навіть за цим переліком чітко вирізняються викінчені твори та текстначерки, пробні варіанти, не завершені автором. Твори без назви, як бачимо, розпочинаються приблизно однаковим зачином, характерним для історичного літопису, і далі сюжет розгортається за хронікальним типом. Ведучи оповідь, автор вправно поєднує перипетійну і характерологічну функції сюжету, перед читачем оживають постаті й події минулого. Незавершені тексти не належать до якогось одного періоду творчості М. Грушевського: “Діялося року Божого 1701...” має авторську дату 1888 р., “Діялось се – тому років вісімсот, трохи більше...” датовано 1894 р., а “Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...” – 1901 р. Усі три твори закрюювалися як широкі епічні полотна з різних періодів української історії: початок кожного з них розгортає перед

нами експозицію сюжету, знайомить із головними персонажами, дія набуває динамічності і уривається. До того ж у всіх трьох випадках не маємо підстав стверджувати, нібито продовження твору не збереглося, адже щоразу автограф уривається на півсторінці, тобто з якихось причин автор не продовжував працю над ним.

Найдовший текст (49 сторінок сучасного друку) – “Діялося року Божого 1701...”, у якому М. Грушевський спробував у художній формі розповісти про такий маловідомий широкому загалу історичний феномен, як переселення на межі XVII–XVIII століть багатьох волинян, поліщуків на Подільські землі. У 1672 р. Поділля, яке входило до Речі Посполитої, було поневолене військом Османської імперії. Панування турків тривало аж до січня 1699 р., коли згідно з мирним договором, прийнятим на Карловицькому конгресі, Поділля знову повернулося до складу Речі Посполитої. На цих землях багато населених пунктів було спустошено, бракувало робочих рук, і польські пани, які кинулися активно освоювати територію, різними способами заманювали туди селян, обіцяючи їм усілякі пільги. “Нерідко дідиці, щоб заселити свої розорені господарства, самі роз’їжджали по території Белзького, Волинського, Руського воєводств і території Київського Полісся, запрошуючи місцевих жителів переселятись у свої володіння. Вдавалися вони й до послуг великої кількості спеціальних вербувальників, які зробили переселення представників різних верств населення з одного регіону в інший своїм ремеслом” [10, 98]. В архівах збереглося чимало промовистих документів про ці події, також про це писали, зокрема, П. Куліш, В. Антонович, і не дивно, що в М. Грушевського, який 1888 року був студентом історико-філологічного факультету Київського університету, зародився сюжет на цю тему. Читаючи збережений рукопис (п’ять завершених розділів і частина шостого) повісті, яка не відбулася, знову згадуємо слова Нечуя-Левицького про потребу масштабних історичних творів, адже в українській історіографії події, про які йдеться, вивчені досить детально, але, не ставши об’єктом письменницької уваги, вони залишаються малознаними для ширшої читацької аудиторії. Шкода, що М. Грушевський не завершив цей текст, у нашій художній літературі нічого подібного так і не з’явилося.

Задумавши написати твір на історичну тему, письменник повинен вивчити епоху, до якої має намір звернутися. М. Грушевському не потрібно було займатися цим спеціально: історія, і не лише українська, була його фахом, справою його життя. Пильніше приглянувшись до хронології створення прозових текстів цього автора, приходимо до думки, що саме занурення його в архівний матеріал, систематичне ознайомлення з величезною масою документів значно збагатило сюжетну палітру, тематику літературних писань М. Грушевського. Наукова праця заклала міцний фактологічний фундамент і для дослідницької роботи, історіографічних узагальнень, і також для літературної творчості. Тому так природно переплітаються в цього автора вигадані події з документальними свідченнями. У своїх художніх творах на історичні теми М. Грушевський із науковою педантичністю вказує час дії твору, вводить у літературну канву імена реальних історичних діячів, українські топоніми, побутові деталі, характерні для відповідних епохи й місця дії, досягаючи тим самим ефекту достовірності описуваного. Крім того, довіру читача викликала навіть вже сама особа автора, адже починаючи з 1894 року, тобто з часу переїзду М. Грушевського до Львова, його авторитет і як ученого, і як громадського діяча постійно зростає. Проте сам письменник вважав за необхідне застерегти читача від надмірної довірливості. В анотації до збірки оповідань “З старих карток” (1918) він наголошував, що сюжети цих творів вигадані, “автор брав тільки історичну обстанову, але не фабулу” [5, 537].

Типовим прикладом майстерного переплетення вигаданих і дійсних історичних подій та постатей може служити оповідання М. Грушевського

“Ясновельможний сват” (1898), у якому приватна історія козака Грицька Піщенка змальована на тлі подій визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. На перший погляд, у сюжеті задіяна лише одна історична особа – Хмельницький, але фабула оповідання щільно вмонтована в українські реалії, починаючи від першої фрази твору: “Був вечір 30 грудня 1647 року”, – і закінчуючи вказівкою на дату завершальної сцени – 28 грудня 1648 р. У ньому згадуються Іов Борецький, Іван Виговський, Сильвестр Кос, Антон Жданович, інші відомі діячі, принагідно цитуються історичні документи. Оповідь ведеться настільки природно, що, зрештою, читач вживається в тогочасні події і вже готовий повірити авторові, коли він наприкінці запевняє в достовірності описаного, посилаючись на козацький реєстр 1649 року, де нібито записано Грицька Піщенка як київського сотника. Але не поспішаймо іронізувати над легковірним читачем, М. Грушевський-історик не дозволив би собі подібних посилок, якби це було не так. У цьому реєстрі справді фігурує такий київський сотник! [12, 291].

Оповідання “Неробочий Грицько Кривий” (написано 1888, вперше опубліковано 1898 року) також вирросло безпосередньо з наукових занять М. Грушевського. Авторська примітка до твору свідчить: “Фабула оповідання взята з декрету, видрукуваного в “Архиве Юго-Западной России”, ч. VI, т. II, №15; побутові подробиці оперті на документальним матеріалі” [4, 22]. Лаконічний судовий запис говорить про покарання селянина, який із сім’єю втік від тяжкої панщини, але після низки невдач у стані афекту згубив і жінку, і дітей. Ці факти, очевидно, розбудили художню уяву історика, і з’явилося оповідання, яке вражає своїм трагізмом, а історичне підтвердження його реальності ще більше підсилює це враження.

Подібно ж задокументовано і джерело твору “Вихрест Олександр”, але тут М. Грушевський не обмежується лаконічною приміткою, а розпочинає оповідання лірико-публіцистичним вступом: “Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий київською комісією, серед десятків шаблонних документів, у котрих обвинувачувалися, засуджувалися, каралися різні учасники розрухів, увагу мою притягнув до себе один із таких судових протоколів, списаних в дубенському магістраті, засуд розбійника єврея-вихреста Олександра” [2, 233]. Далі автор схвильовано говорить про складний період нашої історії, коли “хвилевою бурєю пролетіла Хмельниччина 1648-го року, не здужавши вирвати українського життя з суперечностей та аномалій польського панування і полишивши знову в напруженім безпомічній стані між злогою розжаленних і гнівних панів месників і неуголимою ненавистю всеї підвладної маси, схвильованої повстанням” [там само]. У цих вступних абзацах на авансцену виступив учений-історик, публіцист, а далі слово має оповідач: “Можливо щільно тримаючися протоколу і тільки збираючи докупи, очищуючи і порядкуючи його кошлаве, безладне оповідання, я переказую отсю історію” [там само]. Цього, чи не єдиного, разу М. Грушевський справді лише переказує події, не заглиблюючись у психологічні деталі, тому оповідь має формальні ознаки репортажу або конспективно викладеної детективної історії. Напруженість дії насамперед зумовлена історичними обставинами моменту, коли війна ламає усталений життєвий уклад обивателів, не пропонуючи натомість нічого конструктивного. Очевидно, що автор, перейнявшись трагізмом історичної правди, розраховував на таку ж читацьку чутливість, тому й не вважав за потрібне “охудожнювати” реальний сюжет. Лише наприкінці твору він підкреслює ту “ясну іскру світлого пориву людської душі”, яка зацікавила його у змальованій типовій історії: засуджений до страти єврей, якого раніше козаки охрестили насильно, попросив дати йому змогу померти таки у вірі батьків, що йому й дозволили.

Зовсім інакше побудовано оповідання М. Грушевського “Як ми стрічали Новий рік”. Хоч воно й має підзаголовок “Уривок зі споминів Івана Галайчука”, але повністю є “утвором фантазії” [5, 537], щедро переткане фольклорними мотивами, проте по суті цілком реалістичне. Від імені простого козака розказано про один епізод війни з польськими гнобителями. Лаконічно і виразно змальовано характери центральних персонажів, мотиви та чинники їхньої поведінки, майстерно витримано стиль оповіді. У той же час автор уникає зайвих деталей, акцентуючи типові моменти, і це дає читачеві зрозуміти, що перед нами – маленька частина величного явища – народної визвольної боротьби, а пунктирно окреслені долі трьох козаків, з котрих живим залишився тільки один, у загальних рисах повторилися сотнями тисяч реальних людських драм і трагедій наших пращурів.

Окремо варто сказати про три оповідання, побудова і виклад яких ставлять їх осторонь від стандартних наративних конструкцій: “У святої Софії”, “Розмова з Кривоносом”, а також ранній, за життя автора не публікований твір – “На траві”.

Усі три оповідання мають подвійну, концентричну побудову. На початку першого з них – “У святої Софії” – М. Грушевський із піднесенням описує святковий київський люд, великоднє богослужіння в Софійському соборі та свої враження від цієї величної дії. Вглядаючись у віковічні мозаїки і фрески, автор підсвідомо переноситься в часи князя Ярослава, перед ним оживають образи, змальовані на стінах собору, і розгортається дія предковичної давнини. Центральна частина оповідання присвячена історії юного смоленського княжича, ніжна і вразлива душа котрого не змогла простувати традиційною для тогочасних правителів стежкою ратних подвигів. Ні усвідомлена потреба повернути собі батьківський престол, ні щире кохання княжни Предслави не можуть звернути його з обраного шляху: він іде в монастир, присвячує себе служінню Христові, зрікаючися земних благ. Фінальний розділ твору знову повертає читачів до реалій початку ХХ століття і завершується тривожним, запитальним поглядом автора в майбутнє.

Також філософського підтексту сповнене й оповідання “Розмова з Кривоносом”. Воно має схожу концентричну побудову: реалістична, навіть у деяких моментах навмисно знижена побутовими деталями оповідь про мандрівку автора карпатськими стежками переходить у цілком фантастичну площину. Оповідач зустрічає легендарного полковника часів Хмельниччини Максима Кривоноса, спілкується з ним, а потім стає свідком колоритного “параду” козацьких військ. Закінчується ж оповідання цілком буденно: від гучного звуку козацьких гармат оповідач прокидається і виявляє, що він задрімав під копицею сіна, а тим часом зібралася гроза, і гуркіт грому та перші краплі дощу повертають його до реальності. У цілому майстерна напівіронічна оповідь переростає в напружений діалог сучасника з історичною особою. Кривоносові трапився непростий співрозмовник: ліричний герой добре обізнаний з подіями Хмельниччини, а також має цілу низку запитань до одного з чільних діячів того часу. Чому Хмельницький повернув з-під Замостя, а не пішов із військом на Варшаву? Чи правда, що між Хмельницьким і Кривоносом часто були гострі суперечки про стратегію дій? Чому, зрештою, визвольна війна 1648–1654 років фактично закінчилася програвом України? Ці запитання, очевидно, хвилювали ученого-історика й вилилися в таку своєрідну полеміку з уявним опонентом. Тому літературний твір, хоча й має безперечну художню вартість, набуває виразного публіцистичного, а то й науково-популярного забарвлення.

До слова, М. Грушевський мав неабиякий хист публіциста й залишив досить значну і, на жаль, ще недостатньо оцінену публіцистичну спадщину, зібрану й

опубліковану в 2–4 томах (Львів, 2005–2007) 50-томного Зібрання творів. Крім того, низка його текстів перебуває на межі жанрового визначення художнього твору і науково-популярної статті. Це, зокрема, публікації М. Грушевського на теми української історії та культури в газетах “Село”, “Засів”, інших періодичних виданнях після російської революції 1905–1907 років, адресованих масовому читачеві. Одним із найвиразніших текстів такого плану можна вважати науково-популярне есе “Про батька козацького Богдана Хмельницького”, яке І. Франко, наприклад, розглядав серед літературних творів [14, 192].

На завершення розмови про історичні сюжети в художній спадщині М. Грушевського звернемося до порівняно раннього, але найбільш насиченого філософськими узагальненнями оповідання “На траві”. Композиційне “кілце” оповідача-сучасника і тут, як у попередніх двох творах, обрамлює основну частину. Ліричний герой, милуючись природою, спостерігає за життям комах, і від цього “нижчого поверху” земного існування переходить до “вищого”, до “богоподібного вінця творіння” – людини. А інтелектуальні потуги людини, виявляється, насамперед спрямовані на вдосконалення зброї. Оповідач ніби опиняється над полем бою, де по обидва боки фронту бачить солдатів-українців, двох Грицьків. Один, наддніпрянець, воює на боці Росії, другий, галичанин – на боці Австро-Угорщини; обидва гинуть, захищаючи чужі інтереси, і ця безглузда загибель символізує незахищеність, беспорядність української нації, яка тоді була бездержавною, розірваною між сильніших сусідів. Лаконічними, виразними штрихами описуючи початок війни, мобілізацію, прощання солдатів із родинами, а потім поминки за вояками в селах, М. Грушевський майстерно використовує прийом паралелізму, який ще більше підкреслює абсурдність того, що відбувається: “Ще недавно в свитках, у шапках смушевих були Грицьки, як два рідні брати – хоч і закасовано одного у хохли, а другого у Ruthenen, й якби зустрілися – догадалися [б], що стоїть се щось своє, рідне, насъке, хоч яке воно насъке, назвати не тямилу (люде, та й годі, Канівські), тепера ж вбрано їх в мундири, обцяцьковано кгудзями, обвішано [а]мун[и]цією, і вже не хохли замурзані, а господа служба – москаль і німець. Й от господа служба Грицьки стоять й націляють один у другого, щоб убухати лихого ворога задля отчизни, віри й царя або цісаря...” [3, 10].

Приблизно в той самий час – у другій половині 1880-х років – М. Грушевський спробував перекласти оповідання В. Гаршина “Чотири дні” [1, 353-360]. Не маємо підстав говорити про якісь текстувальні перегуки, але безсумнівно вважаємо вплив воєнних оповідань В. Гаршина, твори якого були тоді дуже популярні в Російській імперії, на вибір теми й гуманістичну концепцію оповідання “На траві”: спільним є протест проти нищення людини людиною, проти війни.

Також цікаво спроектувати час написання “На траві” на реальні події у світі. На той момент історія ще не знала військових конфліктів між Австро-Угорщиною й Росією, як це зображено в оповіданні М. Грушевського. Однак у 1882 р. було укладено таємний Троїстий союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, а в 1887 р. цю угоду було продовжено. З того часу почало формуватися військове об’єднання протилежного табору – Росії, Франції, Великобританії, завершене на початку ХХ ст. як Антанта. Поза сумнівом, ці політичні події не могли довго бути таємницею для громадськості, яку офіційна пропаганда готувала до війни, формуючи “образ ворога”. Зрозуміло, що в такій атмосфері загроза війни була реальною, і не важко було передбачити, як у разі протистояння двох сусідніх імперій українці виявляться “гарматним м’ясом” для ворогуючих сторін. Написавши оповідання “На траві” у другій половині 1880-х років, М. Грушевський фактично змодельював окремих фрагмент подій Першої світової війни.

Окрім прозових творів на історичні теми, М. Грушевський написав також дві драми (“Хмельницький в Переяславі”, “Ярослав Осмомисл”) та кіносценарій “Запорожці”, який зберігся не повністю. “Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, – а вони не хотіли лишитись “зачиненими дітьми” моєї думки” [6, 6].

Хоча творча спадщина М. Грушевського збережена порівняно добре, однак має кілька лакун. Найбільшою загадкою наразі можна вважати невідомий роман М. Грушевського про молоді роки І. Котляревського. У листі від 26 грудня 1932 року історик писав до М. Мочульського: “Сердечно дякую за виписку, одержану сьогодні [...]. У мене не було під рукою ближчої дати сього документу і [це] деконцентрувало композицію мого роману. За сей час я вже його скомпонував “з грубого” – довів сливе до кінця, полишаються різні деталі й епізоди, для котрих підбираю матеріал. Хотів би дуже післати його вам на перегляд і оцінку – наскільки такий жанр може зацікавити читача? [...] Мені хотілось дати ширшу панораму 1790-рр., коли писалась і видавалась “Енеїда” і дві книжки, що вийшли того ж року – “Ябеда” Капниста і “Записки о Малороссии” Якова Марковича. Вони багаті подіями – які, на жаль, не лишили скільки-небудь яскравих відбитків ні в українській словесности, ні в мемуаристиці. Я хотів доштукувати *licentia poetica* [поетичною вільністю] те, що бракує в документах; тому се не так роман-хроніка, як історична повість, але з *minimum*-ом звичайної романтичної інтриги – нещасливого кохання Котляревського, розповідженого в звісних “споминах пана Страви”¹ [у публікації помилково – “Строви” – Г.Б.] (тільки я розповів його инакше – не вважаючи сього “пана Страву” джерелом, досить вірним в подробицях)” [9, 120]. Коментуючи цей уступ, Р. Дзюбан пише, що про існування такого роману знав, зокрема, і В. Міяковський [9, 136]. Фактом однак залишається повна відсутність у вивчених мною архівах на теперішній час будь-яких ознак існування такого твору. Імовірно, рукопис чи авторизований машинопис десь існує як “твір невідомого автора”, і дослідникам ще належить його виявити й опублікувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гаршин В.* Чотири дні (незавершений переклад українською мовою М. Грушевського) // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2012. – Т. 13.
2. *Грушевський М.* Вихрест Олександр // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2012. – Т. 13.
3. *Грушевський М.* На траві // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2012. – Т. 13.
4. *Грушевський М.* Неробочий Грицько Кривий // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2012. – Т. 13.
5. *Грушевський М.* Передмова до збірки “3 старих карток” // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2012. – Т. 13.
6. *Грушевський М.* Як я був колись белетристом? // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2011. – Т. 12.
7. *Гумецька А.* Грушевський як белетрист // *Грушевський М.* Из літературної спадщини. – Київ, 2000.
8. *Заволока Михайло* [Грушевський М.]. Бех-аль-Джугур // *Діло.* – 1885. – Ч. 66–68.
9. *Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933)* / Упор. Р. Дзюбан, наук. редактор Г. Сварник. – Львів, 2004.
10. *Муляр А.* Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // *Український історичний журнал.* – 2000. – № 2.
11. *Нечуй-Левицький І.* Лист до М. Грушевського від 30 червня 1899 р. // *Листування Михайла Грушевського* / Упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко, ред. А. Винар. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – (Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”. Т. 3).
12. *Ревстр* війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – Київ, 1995.
13. *Франко І.* [Рец. на альманах “Степ”] // *Франко І.* Твори: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 27.
14. *Франко І.* Українці // *Франко І.* Твори: У 50 т. – Київ, 1984. – Т. 41.

Отримано 19 вересня 2016 року

м. Київ

¹ Ідеться про публікацію: *Савинов В.* Первая любовь И. Котляревского // *Северная пчела.* – 1863. – № 80. Її автор переказує спогади якогось Страви про його спілкування у молоді роки з Котляревським. Сучасний передрук цих спогадів – у монографії Є. Кирилюка “Живі традиції: Іван Котляревський та українська література” (К., 1969. – С. 32–36).